

Niall Ferguson: Civilizáció – a Nyugat és a többiek. Scolar, 2022, 3. kiadás, ISBN: 9789632446578

„A nyugati eszmék káprázatos története” – The Economist

Fergusont ismerjük. A tér és a torony – hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért c. könyvéről (Scolar, 2019) az Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle 2021/6. számában szövegtünk.

Történész, legmagasabb szakmai besorolású professzora a Stanford és a Harvard egyetemnek. Könyveiben döntő jelentőségű, forró témákat elemez. A Scolarnál megjelent még: *A világ háborúja – A gyűlölet évszázadának története* Ø *A pénz felemelkedése – A világ pénzügyi történelme* Ø *Végzet – A katasztrófa politikája.*

Az Európai Központi Bank honlapjának róla szóló oldala felsorolja 14 könyvét, azok elismerő fogadtatását, és „számos díja és kitüntetése közül” kiemel három nyilvánvalóan különösen előkelőt: Benjamin Franklin Prize for Public Service (2010); Hayek Prize for Lifetime Achievement (2012); Ludwig Erhard Prize for Economic Journalism (2013).

A Bloomerg feltűnteti, hogy Fergusonnak véleménycikkrovata van nála.

A közpolitikai agytröszt Hoover Institution részletes ismertetőjében kiemeli, hogy filmkészítőként nemzetközi Emmy-díjat kapott az USA közszolgálati televíziója számára készített, A pénz felemelkedése c. sorozatáért.

Mondandója kvintesszenciája: „A Nyugat felemelkedése a modern történelem legfőbb eleme. Ugyanakkor miértjei talán a legfogósabb kérdéseket is jelentik a történészek számára, melyeket nemcsak a kíváncsiságunk kielégítése érdekében kell megválaszolnunk, hanem azért is, mert ha sikerül megtalálnunk a Nyugat felemelkedésének valódi okait, talán valamelyes pontossággal azt is megbecsülhetjük, vajon milyen közelségbe került a hanyatlás és a bukás.” (Forrásmegadás nélküli idézetek a könyvből, kiemelések a recenzió szerzőjétől.)

„Egyre inkább úgy tűnik számomra, hogy a jelen könyvben tárgyalt kérdés a legizgalmasabb, amelyet a modern kor történészei feltehetnek maguknak: vajon hogyan sikerülhetett nagyjából 1500-tól kezdődően az eurázsiai kontinens nyugati végén néhány kis államnak magához ragadnia az egész világ fölötti uralmat, ide értve KeletEurázsia jóval népesebb és számos tekintetben sokkal kifinomultabb társadalmait is? Ehhez én még a következő kiegészítő kérdést is csatolnám: ha sikerül kielégítő magyarázatot találnunk a Nyugat múltbeli felemelkedésére, tudunk-e prognózist ajánlani a jövőre? Valóban itt a Nyugat vége, és egy új időszak, a Kelet korszaka köszöntött ránk? Másként megfogalmazva, annak a világnak a leköszönését szemlélhetjük-e végig, amelyben a reneszánsz és a reformáció nyomán Nyugat-Európában született civilizáció játszotta a fő szerepet, az a civilizáció, amelyik a tudományos forradalomtól és a felvilágosodástól ösztönözve, az Atlanti-óceán partjai mentén mindenütt, sőt a világ másik végén, Ausztráliában is elterjedt, míg végül el nem érte a tetőpontját az ipari forradalom és a birodalmak korában? [Talán megkockáztatható, hogy napjainkban

kevés izgalmasabb akad a nagy kérdések között, mint hogy megáll-e a nyugati civilizációra is e mai időkben Párizs híres jelmondata, 'Fluctuat nec mergitur' (Hánykolódik, de nem merül el) – Osman P.]

Könyvem lényege, hogy megértesse, miért tudtak az emberi civilizációk olyan látványosan fejlődni vagyonuk, befolyásuk és hatalmuk terén. Anélkül azonban, hogy bele ne képzelni magunkat az akkor élők helyzetébe, nem tudjuk megérteni a múlt történéseit. A képzeletünk akkor működik nehezebben, ha más civilizációk lakosainak a gondolatait kell újjáélesztenünk, azokét, akiket a Nyugat meghódított, vagy legalábbis alárendelt szerepbe kényszerített. Pedig ők is éppen olyan fontos tagjai a drámai társulatnak. Nem a Nyugat történetéről lesz szó, hanem a világtörténelemről, és azon belül a nyugati dominancia jelenségét kell megérteni.

A Scolar ajánlójából: „Mi lehetett az a nyugat-európai civilizációban, ami lehetővé tette, hogy a fejlettebb keleti birodalmak fölé emelkedjen? Niall Ferguson e könyve különleges világkörüli utazásra hívja olvasóit: a nankingi Nagy-csatornától az isztambuli Topkapi palotáig; az Andokban fekvő Machu Picchutól a namíbiai Shark-szigetig, Prága büszke tornyaitól Vencsou számos titkos templomáig. Vitorlásokról, hittérítőkről, földtulajdonosi okiratokról, oltásokról, a farmernadrágról és a kínai bibliákról szól ez a történet. A modern világtörténelem meghatározó narratívája.

Egy gyökeresen más nézőpontból, az al-Dzsazíra recenziójából, a könyv ismertetését követően: „Ha a Nyugat eszméje lehanyaglik, ez nem tévesztendő össze a civilizáció végével. Az él jól van, Mezopotámiában épp úgy, mint Middlesex-ben és Massachusetts-ben. (Kérdés, mit jelent az al-Dzsazíra értékrendjében a 'jól van' a nyugati civilizációt tekintve – Osman P.) Európa eszméi és intézményi formái hozzájárultak, ahogyan más nemzetek és kultúrák is. S ha a civilizáció még velünk él, szintúgy a barbárság is. A mi feladatunk megérteni a köztük lévő különbséget.” (De milyen értékrend szerint? Az emberiség túl sokszínű, sokféle kultúra szülötte, mintsem egy egyetemes értékrendje legyen – Osman P.)

S végül a The Guardianból. „A könyv részben úgy van kialakítva – mondja Ferguson –, hogy egy 17 éves fiú vagy lány sokat kapjon a történelemből jól feldolgozható módon, és képes legyen megtalálni a viszonyát vele. Ferguson, aki sok vasat tart a tűzben, tanáccsal szolgál barátjának, a brit oktatásügyi miniszternek: 'Úgy vélem, hogy fiam és lányom generációját rosszul szolgálja a mód, ahogyan a történelmet tanítják nekik. Nem kapják meg a jó áttekintést és benne az összefüggéseket mutató »nagy képet«. Kapnak darabokat, általában Hitlerről, ezért akartam írni egy könyvet, amely valóban jól érthető nekik.' A Civilizáció felvállalja, hogy választ ad a kérdésre, amelyet Ferguson 'a korunk történészei előtt álló legérdekesebbnek' nevez.

Civilizáció: meglepő módon az Encyclopaedia Britannica bölcsen tartózkodik attól, hogy meghatározást adjon e fogalom tartalmára. Érdeemes eljárásunk ezzel a próbálkozással – meglepő gondolatokra visz. Ferguson idéz vonatkozó gondolatokat és meghatározásokat,

gunyoros idézettel indítva egy brit kultúrtörténésztől: „A civilizáció bárminemű meghatározása... a következő fokozatokkal érzékeltethető: 'Én civilizált vagyok, te egy kultúrához tartozol, ő barbár.'” Nem tér ki rá, ám ha hozzátesszük, hogy a „barbár” idegent, más kultúrkörhöz tartozót jelent, sajátosan kikerekedik nyugati civilizációfogalmunk.

Ő maga így szól: „Könyvemben szeretnék egy szélesebb összehasonlításon alapuló, átfogóbb, ugyanakkor inkább földhözragadt, semmint fellengzős képet nyújtani. *Számomra a civilizáció legalább annyira szól a szennyvízcsatornákról, mint a katedrálisok támpilléreiről, ha nem még jobban*, hiszen a hatékony vízvezetékrendszer nélkül a városok halálos csapdákka válnak, ahol a folyók és a kutak a *Vibrio cholerae* baktérium melegágyaiként szolgálnak. Véleményem szerint a civilizáció jóval több néhány elsőrangú képtár anyagánál. A civilizáció egy erősen összetett emberi rendszer. A festmények, a szobrok és az épületek talán a civilizáció legszembetűnőbb vívmányai, ám az ezeket létrehozó és finanszírozó, majd a jövő lelkes szemléllői számára megőrző gazdasági, társadalmi és politikai intézmények megértése nélkül vajmi keveset jelentenek a számunkra.

Egy civilizáció, ahogy a szó etimológiája is sugallja, saját városainak a tengelye körül fog, és sok tekintetben *e könyvem hősei is maguk a városok*. Egy város (polgári vagy egyéb) törvényei azonban éppen olyan fontosak, mint a város köré épített falak; az alkotmányuk és a lakosok (civilizáltak vagy sem) szokásai éppen olyan lényegesek, mint a palotái. *A civilizáció ugyanúgy szól a tudósok laboratóriumairól, a művészek padlásszobáiról, mint a földművelés mikéntjéről, valamint a vidék szépségéről. Egy civilizáció sikere nem csupán az esztétika mércéjével mérhető, hanem, és ez mindenképpen fontosabb, lakosai élethosszával és életminőségével.*” – Korunkban magától értetődő, hogy egy civilizáció alapvető eleme a termelőerők és termelési eszközök fejlettsége és további fejlődési üteme, hiszen ez adja az anyagi alapját mindennek, amiből a civilizáció épül és az élet táplálkozik, különösképp az életminőségnek. Ahogy Ferguson itt sorakozó fejtegetéseiből is összeáll, a fejlett civilizációk legfontosabb vívmányai a gazdasági, technikai, társadalmi és politikai intézmények és struktúrák, amelyek fenntartják és működőképessé teszik az emberek életét, kapcsolatrendszereiket és tevékenységeiket.

Civilizáció – egy apró kitérő: Ferguson fejtegetéseiből is nyilvánvaló, hogy a civilizációk egyik tartóoszlopa az alapvető szabály- és értékrendjük, amelyet átvésznek és kisebb-nagyobb részben magukhoz alkalmaznak, illetve maguk alkalmazkodnak hozzá, vagy épp a civilizációt uraló erők kialakítják a nekik leginkább megfelelő rendet, amelyet rá tudnak tolni a társadalomra és – ha az már önálló tényező – a gazdaságra. Roppant figyelemre méltó e tekintetben, amit az állam és az egyház viszonyáról ír. Pragmatikus megközelítéssel elmondható, hogy az európai fejlődésben sorsdöntő felvilágosodás talán nem is elsősorban a szellem és a lélek szabadságáról szólt, hanem az evilági hatalom újraosztásáról. Az Encyclopaedia Britannica szócikkből idézve, „a felvilágosodás a 17. és 18. század szellemi mozgalma, amelyben az Istenre, az észre, értelemre, a természetre és az emberre vonatkozó eszméket szintetizálták egy olyan világnézetben, amely széles körű elfogadást nyert, és

forradalmi előrelépéseket hozott a művészetekben, tudományokban, filozófiában és politikában.” A megerősödött és ennek megfelelően feltörekvő világi erők így alakítottak ki új paradigmát a civilizációjukban, s akartak ezzel mind több hatalmat és befolyást elvenni az egyháztól. Ferguson írja: „Eredetileg az egyház és az állam szétválasztását célul tűző alapvető keresztény tanból indult ki. A jézusi parancs – 'Adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené.' (Máté 22,21) – radikálisan eltér a Korán parancsától, amely a próféta előtt kinyilatkoztatott isteni törvény megbonthatatlanságát és az iszlámon alapuló hatalmi szerkezet egységét hangsúlyozza.” Minden állásfoglalás nélkül, csupán felvetjük: az esetleges túlzásoktól eltekintve, vajon „civilizáltabb” vagy „civilizálatlanabb”-e az olyan társadalmi-gazdasági berendezkedés, amely egységes eszmei, érték és szabályrendben kezel minden területet? Ahol, egy példát kiragadva, a társadalom és a gazdaság minden tagjára elvben kötelező a „napi alamizsnálkodás”, magyarán az adakozás a szűkölködőknek? Más kérdés, akárcsak a keresztény parancsolatoknál, hogy mennyire tartják be.

„*A Nyugat és a többiek*” – Ez nem egyszerűen a történelmi elemzés sarokpontja, különösen a második világháborút követő időszakokkal kezdődően, hanem mindinkább annak kutatása, várhatóan miként alakul a továbbiakban az emberiség jövője. A könyv címéből az is egyértelműen kitűnik, hogy Ferguson a Nyugatban és „a többiek” viszonyának alakulásában látja a jövő meghatározó erejét.

Különösen az utóbbi kb. 50 évben végbement változásokkal, a Szovjetunió és uralmi szférája szertefoszlásával, Kína felemelkedésével ma alighanem senki sem képes biztosan látni előre, miként alakul a többszereplőssé bővült globális geopolitikai go-harc a következő évtizedekben. (Kissinger jellemzése, hogy a Nyugat a közvetlen támadáson alapuló sakkharcmódort alkalmazza „a nagy sakktáblán”, míg Kína sokkal inkább a stratégiai területfoglalások és bekerítések go játék szerinti harcmódorát. Utóbbinak mind több jelét és eredményét láthatjuk. Globális léptékben soha ekkora jelentősége még nem volt e szembenállásnak, és nagyon úgy néz ki, hogy a 21. század tektonikus átrendezéseket hozhat a világ gazdasági és geopolitikai rendjében. *Ferguson fel is teszi a legfőbb kérdést: „Vajon a Nyugati civilizáció 2.0 változatnak is a hanyatlás és a bukás a sorsa?”* (Az 1.0 nála: „A Nyugati civilizáció 1.0 a Nílus völgyétől az Eufrátesz és a Tigris torkolatáig terjedő, úgynevezett Termékeny Félhold területén jött létre, kettős csúcspontját pedig az athéni demokrácia és a Római Birodalom idején érte el. Erre biztost választ adni, mint senki más, ő sem tud, viszont a múltra vonatkozó fejtegetései mind tanulságosak, a jövőre vonatkozók izgalmasak.

A sorsdöntő tényezők: „Ha az 1411-es évben körülhajózhattuk volna a földet, minden bizonnyal leginkább a keleti civilizációk életminősége nyugózott volna le bennünket. Világ körüli utunk végén szertelen képzelésnek tűnt volna az a nézet, hogy a következő fél évezredben a Nyugat fogja uralni a világ többi részét. És mégis megtörtént. A XV. század vége felé, valami oknál fogva, Nyugat-Európa államocskái, elkorcsosult latinus nyelveikkel (némi göröggel fűszerezve), egy názáreti zsidó tanításain alapuló vallásukkal, a keleti matemati-

kából, csillagászatból és technológiából átvett tudományos vívmányokkal olyan civilizációt építettek fel, amely nemcsak meghódította a nagy keleti birodalmakat, és uralma alá hajtotta Afrikát, Amerikát és Ausztráliáziát, hanem a világon mindenütt rábírta az embereket a nyugati életmód átvételére – és ez a térítés sokkal inkább szavak, semmint fegyverek segítségével történt. (Mintha illetlenség lenne ennyire kihagyni mindazt, amit az antik görögök adtak az előbb soroltakhoz! – Osman P.)

Vannak, akik azt állítják, hogy bizonyos értelemben minden birodalom egyenrangú, és a Nyugat nem tekintheti magát felsőbbrendűnek, mondjuk, Eurázsia keleti feléhez képest. Ez a fajta relativitás azonban nyilvánvalóan abszurd. *Egyetlen korábbi civilizáció sem volt képes olyan dominanciára, mint amelyet a Nyugat épített ki a világ többi része felett. Annál nehezebb azonban kifejteni, hogyan is alakult ez így.* Mely tényező révén sikerülhetett a XV. századot követően a nyugat-európai civilizációnak a feltétlenül fejlettebb szinten álló keleti birodalmakkal szembeni térnyerés?”

Igen alapos, széles látókörű elemzés következik, s bőven ad okokat is utánagondolni egy s más tételének. Így pl. „a civilizáció, ahogy azt már megállapítottuk, a városokról szól” – az etimológiai levezetést félretéve, ez leginkább úgy áll meg, hogy a városokban jön össze az egymást kölcsönösen segítő, megtermékenyítő kapcsolatok és tudások „kritikus tömege”. A modern telekommunikációs technikákkal és hálózatokkal, s a távmunka adta gyorsan fejlődő mobilitással ez azonban gyorsan megváltozhat, ahogyan már látjuk az elvándorlást a túlszűfolt városokból.

Az integrálódásról: „Manapság már a legtöbb ember elfogadja Newton, Darwin és Einstein jelentős tudományos felfedezéseit” – félő, hogy az igazság inkább úgy néz ki, hogy manapság mind több ember már nem is foglalkozik ilyesmivel a fogyasztás- és teljesítménycentrikus nyugati életforma szorításában, és a képernyőkről rázúdított értékrend nyomán. És „[m]indössze néhány társadalom szegül szembe a marketing és a fogyasztás nyugati mintáival, valamint magával a nyugati életforma begyűrűzésével. Minden évben több és több ember vásárol úgy, mint mi, tanul úgy, mint mi, úgy őrzi meg (vagy veszíti el) az egészségét, mint mi, imádkozik (vagy nem imádkozik) úgy, mint mi.” – S ha abból a nagyon is igaz tételből indulunk ki, hogy az egészséges sokszínűség érték, továbbá hogy az embernek jelentős részben a gyökerei, öröklött hagyományai adnak tartást és stabilitást, akkor vajon jó így generálmasszává válunk?

Ferguson felveti: „A tudás valóban hatalom, amennyiben jobb vitorlásokat, jobb tűzfegyvereket jelent, és jobb módszereket az ásványi anyagok kinyerésére vagy a betegségek gyógyítására. Valóban igaz-e azonban az, hogy az európaiak többet tudtak, mint mások? 1759-ben talán igen, hiszen a tudományos találmányok 1650-től kezdődően majd két és fél évszázadon keresztül szinte kizárólag Nyugatról eredtek. Na és 1500-ban? *Amint majd látni fogjuk, a kínai technológia, az indiai matematika és az arab csillagászat évszázadokon át sokkal előrébb járt.*” – Részletesen szól a történelem egyik rövid, de kimagaslóan izgalmas korszakáról a 15. sz. elején, amikor Kínában Jung-lo császár megépítette a Tiltott Várost,

és Cseng Ho admirális szuperflottáinak hat expedíciója járta be felfedező és kapcsolatépítő céllal a fél világot.

Egységben nincs az erő: Ferguson valóban gondosan, sok nézőpontból vizsgálódva keresi a Szent Grált, a Nyugat erejének forrását. Keresték – elmondja – más érintettek is: „Ez a kérdés valóban megfogalmazódott a nyugatiak közé nem tartozó birodalmakban a XVIII. században. 1731-ben az ottomán török író Ibrahim Müteferrika a következőt kérdezte: 'Miért uralnak a modern időkben annyi területet azok a keresztény nemzetek, amelyek a múltban oly gyengék voltak a muszlim nemzetekhez képest, és ráadásul miért aratnak győzelmet az egykor győzedelmes ottomán hadak felett?'”

Ferguson tovább is keresi a választ: „*Akkor talán inkább egy megfoghatatlan kulturális különbség volt az, amely lehetővé tette az európaiak számára keleti versenytársaik megelőzését?* A jelentős német szociológus, Max Weber szerint igen. Ez a különbség számos változatban létezik – középkori angol individualizmus, humanizmus és protestáns etika –, és mindenütt tetten érhető, az angol gazdák végakaratótól kezdve a földközi-tengeri kereskedők könyvelésén át a királyi udvarok illemszabályzatáig. David Landes a *The Wealth and Poverty of Nations* című művében ezt a kulturális vonatkozást feszegeti, amikor azt mondja, hogy Nyugat-Európa vezette a világot az autonóm intellektuális érdeklődés, a bizonyítás tudományos módszerei, valamint a kutatás és az ahhoz kapcsolódó területek racionalizálása terén. Ennek ellenére még ő is azt állítja, hogy ennél többre volt szükség ennek a működési rendszernek a felvirágzásához: pénzügyi közvetítőkre és jó kormányra. A kulcs tehát nyilvánvaló módon az intézményekben rejlik.” A megoldás azonban máshol van – elsöre meglepő, majd nagyon is nyilvánvaló. Röviden összegezve: A „Többiek” nagy tömböket, birodalmakat alkottak, amelyeket kevéssé tagoltak belső gazdasági versengések. Ezzel szemben „Európa politikailag (és gazdaságilag – Osman P.) továbbra is *nagyon tagolt képet mutatott*. Míg Kelet-Eurázsia síkjain az egységes keleti birodalmak elnyomták az innovatív erőket, addig Eurázsia nyugati felén a hegyes-völgyes, folyók szabdalta területek királyságai és városállamai *termékeny versengést és eszmecserét folytattak egymással*.” Ez persze csak része a válasznak. A „termékeny versengés” hasznos, de Ferguson felidéz végzetes háborúskodásokat is „Európa jelentéktelen kis országainak határain belül és kívül, a XVII. század első felében”. Elmondja, mennyire vetették vissza a részek viszállyai az egész fejlődését.

Vizsgálódása végül ide fut be: „*Könyvemben arra szeretnék rámutatni, hogy azok a tényezők, amelyek megkülönböztették a Nyugatot a világ többi részétől – a globális hatalom fő hajtóerői –, hat, behatárolhatóan újszerű gondolati és viselkedési képzetkörben összegezhető, melyeket az egyszerűség kedvéért a hat fejezetcím alatt fogok összefoglalni:*

1. Verseny 2. Tudomány 3. Tulajdon 4. Orvostudomány 5. Fogyasztás 6. Munka.

Ezek voltak, aminek révén az Eurázsia nyugati széléről származó kisebbségnek sikerült majd ötszáz évre uralma alá hajtania a világot. *A lényeg a Nyugat és a többiek intézményi rendszerének eltérő mivoltában van. Ez a könyv egy óriási történetet mesél el arról, hogyan*

tudta egy civilizáció lerázni azokat a kötelékeket, amelyek a többieket gúzsba kötötték – és sok kisebb történetet, ha tetszik mikrotörténelmet. A történetek mellé kérdések is kellenek. 'Miért tudott a Nyugat a többiek fölé emelkedni?' A válasznak elemző jellegűnek kell lennie, bizonyítékokkal kell alátámasztani, és az ellenkező oldalról is meg kell vizsgálni: vajon ha az általam beazonosított lényegi innovációk nem léteztek volna, a Nyugat akkor is uralkodott volna-e a világ fölött valami olyan oknál fogva, amelyet én kihagytam vagy elhanyagoltam? Vagy egészen másmilyen lett volna a világ, és Kína vagy valamelyik másik civilizáció emelkedett volna ki a többi közül?

Nem szabad abba a hitbe ringatnunk magunkat, hogy a közmegegyezésen alapuló történelmi narratívánk nem egy utólag gyártott elmélet, egy 'retroérzés'. Látni fogjuk, hogy a kortársak számára a nyugati dominancia nem tűnt olyan valószínű jövőnek. A történelem szereplői sokszor rosszabb jövőre számítottak, mint manapság, a 'minden jó, ha jó a vége' típusú könyvekhez szokott olvasók. A történelem valósága mint megélt élmény sokkal inkább hasonlít egy sakkjátszmához, mint egy regényhez, vagy jobban hasonlít egy focimeccshez, mint egy színdarabhoz."

Némi apológia, érthető okokból: „Egyetlen komoly szerző sem állíthatja, hogy a nyugati civilizáció uralma szeplőtlen volt. Vannak azonban olyanok, akik váltig állítják, hogy semmi jó sem volt benne. Ez az álláspont már szinte abszurd. (Valóban az, de kérdés miként és mennyire. Jó és rossz mindig viszonylagos kategóriák, értékrendhez kötöttek. Szélsőségektől eltekintve, mint betegségek, járványok, éhínség, hasonlók, vajon mennyire volt a rossz valóban rossz azoknak az embereknek, akiket a Nyugat megszabadított tőle, s mennyire jó a jó, amelyet a helyükbe hozott? Végül is, elképzelni is borzasztó szegény indiánok életét pl. a mai tömegszórakoztatás, mobilkütyük és luxuscikkek nélkül! S vajon mi a rosszabb: az esetleg rövidebb élettartam a természetes és jól viselhető életkörülmények között, vagy a hosszabb, a már 'civilizáltak' közt? Egyáltalán, különösképp civilizációról beszélve, szabad-e élettartamokat hasonlítani a hozzájuk tartozó életminőség nélkül? Pl. Ferguson összeveti a 15. század első fele Kínáját és Angliáját, s az utóbbiról idézi: 'Ebben az időszakban az angolok élete valóban magányos, szegényes, koszos, embertelen és rövid volt'. S persze, az összevetésnél fontosak az okok és okozatok is. Ugyanebben a korszakban: 'London a járványok nélkül is halálos csapdának bizonyult a rossz higiéniai körülmények következtében. Miközben itt a szennyvízelvezetés hiánya miatt az utcákban a bűz az egekig hatolt, a kínai városokban az emberi ürülék módszeresen összegyűjtötték, és a környező rizsföldeken trágyaként felhasználták. Dick Whittington polgármestersége alatt – 1397 és halálának éve, 1423 között négy alkalommal – a londoni utcákat a fénylő aranyhoz a legkevésbé sem hasonlító anyag borította.' – Osman P.)

Mint minden jelentős civilizációnak, a nyugatinak is két arca volt: képes volt a nemes tettekre, ugyanakkor a gyalázatosakra is. (Amely előbbiek nem mentik az utóbbiakat! – Osman P.) Annak a kísértésnek is ellen kell állnunk, hogy romantikus színben lássuk a történelem veszteségeit. A Nyugat által elfoglalt vagy békésebb módon átalakított, kölcsönökkel és adókkal

terhelt civilizációk sem voltak hibátlanok. Hibáik közül a legnyilvánvalóbb az, hogy képtelenek voltak lakosaik életét anyagi értelemben hathatósan és fenntartható módon jobbá tenni. Az egyik nehézség az, hogy nem tudjuk mindig rekonstruálni ezeknek a Nyugathoz nem tartozó embereknek a múltbeli gondolatait, hiszen nem mindegyikük élt olyan civilizációban, amely képes volt a gondolatok feljegyzésére és megőrzésére. Végeredményben a történelem elsősorban a civilizációk tanulmányozásából áll, mivel írásos feljegyzések nélkül a történész kénytelen az írásnál sokkal kevésbé árulkodó lándzsahegyekre és edénydarabkákra hagyatkozni.”

Egy kis értelmezési segítségül: „Most, mielőtt az olvasóim felháborodott levelek írására ragadtatnák magukat, amiért kifelejttem a Nyugat felemelkedésének néhány alapvető okát, úgymint kapitalizmus, demokrácia vagy szabadság (vagy ha már itt tartunk: háborúk, járványok, technikák), kérem, olvassák el a következő rövid meghatározásokat:

1. *Verseny* – a nemzetállamok és a kapitalizmus alapjául szolgáló politikai és a gazdasági élet decentralizálása. (Itt mintha megjelenne Adam Smith nagy tévedése, amelytől a láthatatlan kéz működése is láthatatlanná vált: nem elég, hogy decentralizált szereplők legyenek, az is kell, hogy mindegyikük a többiek legalább bizonyos területeken minél inkább felülmúló eredmények elérésében legyen érdekelt. Enélkül akár egymás mellett is szépen el lehet dagonyázni, amitől sokkal kevésbé megy előre, már ha nem épp hátra, a világ. – Osman P.)

2. *Tudomány* – a Nyugat számára a többiek fölött (egyebek mellett) jelentős katonai erőfölényt biztosító, a természeti környezet tanulmányozására, megértésére és végül megváltoztatására szolgáló módszerek együttese.

3. *Törvénykezés* – a népképviselői kormányzás legstabilabb fajtájának az alapját képező kumulatív modell, az egyének tulajdoni ügyekben támadó vitáinak békés megoldására. (Hammurapi diszkvalifikálva? Népképviselői kormányzás nélkül nincs törvénykezés? – Osman P.)

4. *Orvostudomány* – a tudomány egyik ága, amely lényegi fejlődést hozott az egészség és a várható élettartam területén először a nyugati társadalmakban, majd a gyarmataikon. (Vajon mikorra tehető, amikor a nyugati orvostudomány úgy istenigazából mindenben és minden fejlett társadalomban meghaladta a kínai és az indiai orvostudományt? A tisztánlátás kedvéért itt válasszuk le a modern technológiák adta kutatási, diagnosztikai és gyógyítási lehetőségeket, amelyek valóban teljesen más dimenzióba vitték az egészséget, de mi volt ennek előtte? – Osman P.)

5. *Fogyasztói társadalom* – az anyagi jólétre épülő modell, amelyben központi szerepet kap a ruházati cikkek gyártása és eladása, és amely nélkül fenntarthatatlan lett volna az ipari forradalom. (Cyranó Orrmonológjából, a túlzások, túlfogyasztás, túlpazarlás, presztizsfogyasztások gyakran megnyomorító nyomása láttán: 'Én nem járnék ám veled! Sebészt hívatnék, hogy metélje le!' – Osman P.)

6. *Munkamorál* – az első öt pontban felsoroltak miatt dinamikus, ugyanakkor esetlegesen ingatag társadalom összetartó erejéül szolgáló, a protestáns kereszténységből (többek

között) származtatható erkölcsi keret és cselekvési mód.” – Éppenséggel, amíg a nyugati fellazító eszmék oda be nem kerültek, bizonyos, korábban erős, netán feudális fegyelemhez szokott országokban igencsak híres volt a munkamorál, s nem keveset adott a modern, világi piaci versenyképességük gyors létrehozásához.

„Ne essünk tévedésbe: nem egy újabb, a Nyugat győzelmét önelégülten ünneplő műről van szó! Szeretném bemutatni, hogy nem csupán a Nyugat gyors fejlődése vezetett a világ egy jókora részének meghódításához és gyarmatosításához, hanem a Nyugat riválisainak előre nem látott meggyöngülése is. *A lényeg a Nyugat és a többiek intézményi rendszerének eltérő mivoltában van.* Nyugat-Európa részben azért győzte le Kínát, mert nagyobb verseny jellemezte mind a politikai, mind pedig a gazdasági élet terén. Ausztriának, Poroszországnak majd végül még Oroszországnak is azért sikerült hatékonyabb közigazgatási és katonai rendszert létrehoznia, mert a tudományos forradalmat eredményező hálózat a keresztény, nem pedig a muszlim világban jött létre. Az egykori észak-amerikai gyarmatok azért teljesítettek annyival jobban, mint a dél-amerikaiak, mert a brit telepesek északon teljesen más rendszert hoztak létre a tulajdonjog és a politikai képviselő terén, mint délen a spanyolok és a portugálok. Az európai birodalmak nemcsak azért tudtak behatolni Afrikába, mert Maxim-puskákkal rendelkeztek, hanem mert az afrikaiak számára szintén veszélyt jelentő trópusi betegségek ellen kifejlesztették az oltásokat.”

A tudományhoz, a tudományos forradalomról: „Az újfajta tudomány nem csupán a pontos megfigyelésről szólt. *Galileitől kezdődően módszeres kísérletezés és a matematikai kapcsolatok beazonosítása is folyt.* A matematika lehetőségei is kitértek, amikor Isaac Newton és Gottfried Leibniz egymástól függetlenül bevezették a differenciál- és integrálszámítást. Végül *a tudományos forradalom filozófiai forradalmat is eredményezett,* amikor René Descartes és Baruch Spinoza megdöntötték az észlelés és érvelés hagyományos elméleteit. *Túlzás nélkül mondható, hogy ezeknek az intellektuális újításoknak a burjánzása nyomán születhetett meg a modern anatómia, asztronómia, biológia, kémia, geológia, geometria, matematika, mechanika és fizika.* Az 1600-as évek közepén ez a fajta tudományos gondolkodásmód éppen olyan gyorsan kezdett terjedni, mint egy évszázaddal korábban a protestáns reformáció. *A nyomda és az egyre megbízhatóbb postai szolgáltatás együttesen olyan egyedülálló hálózatot hoztak létre,* amely mai szemmel nézve ugyan még gyerekcipőben járt, de minden korábnál hatékonyabban közvetítette azt, amit a tudósok köre létrehozott.” – A tudomány- és szellemtörténet egyik kimagasló jelentőségű részeként csodálhatjuk a hajdani tudósok, gondolkodók levelezőkapcsolatait. Akik már hozzászoktunk a modern, elektronikus dokumentumszerkesztéshez és telekommunikációhoz, esetleges régi emlékeinktől eltekintve, már fel sem fogjuk, mekkora nehézséggel járt hajdan az ilyen széles körű eszme- és véleménycsere.

Az intézményi rendszerhez Ferguson nagyon józan, realista megjegyzése: „*Az intézményi rendszer bizonyos értelemben a kultúra terméke.* Mivel azonban az intézmények felállítanak egy normarendszert, gyakran az egyes kultúrák becsületességét hivatottak fenntartani az-

zal, hogy meghatározzák, mennyiben segítik a helyes magatartást a helytelennel szemben. (Becsületességét? Nem inkább azt a világot, amelynek fenntartásában az intézmények urai érdekeltek? – Osman P.) Ennek a lényegére kiválóan rávilágítanak a XX. század kísérletei, melyek során két, meglehetősen különböző intézményrendszert kényszerítettek rá a németekre (nyugaton és keleten), a koreaiakra (északon és délen), valamint a kínaiakra (a népköztársaságon kívül és belül). Az eredmények szembeszökőek voltak, a tanulság pedig kristálytisztta. Vegyük ugyanazt a népet, többé-kevésbé ugyanazt a kultúrát, majd az egyik csoportnál vezessük be a kommunista, a másiknál pedig a kapitalista intézményeket. Szinte azonnal eltérő viselkedést fogunk tapasztalni a két csoport esetében.” – Megkockáztatható: korunkban a modern hatalomtechnikai eszközökkel az intézményi rendszer mindinkább a módszeres berendezés terméke. Szükség szerinti ilyen-olyan álcák alatt igazából olyaná teszik, amilyennek a kellő hatalommal és befolyásolási képességgel rendelkezők akarják. Az intézmények pedig valóban felállítanak normarendszereket, értékrendeket, amelyek rendeltetése, hogy a hatalmon lévő vezetést és annak berendezkedését, a mögöttük állók érdekérvényesítését legitimálják, s ennek alátámasztására alakítsák a közgondolkodást. Csak röviden jegyezhető itt meg, miként használják erre modern világunkban a makrogazdaságtant. Nincs hely itt részleteznünk, miért nem képes az egzakt tudománnyá válni [A közgazdasági Nobel-díjas Paul A. Samuelson, a modern közgazdaságtan egyik megalapozója írja a William D. Nordhaus-zal írt, világhírű *Közgazdaságtan* c. könyvük (Akadémiai Kiadó, 2005) előszavában, hogy „A közgazdaságtan legalább annyira művészet marad mindig, mint amennyire tudománynak számít”], viszont könnyen megfigyelhető, hogy miután a kormányzatok érdekek mentén gazdaságpolitikát választanak, találnak annak indoklására alkalmas makrogazdasági elméletet.

Szintúgy még ehhez: Ferguson tanulságos szembeállítást hoz: „Miközben Isztambulban III. Oszmán szultán közönyösen uralkodott egy hanyatló Oszmán Birodalom fölött, Potsdamban Nagy Frigyes olyan reformokat hozott, melyek révén a Porosz Királyság katonai hatékonyságáról és adminisztrációs racionalitásáról vált közismertté.” Az igen érdekes kifejtést itt nem idézhetjük, Nagy Frigyes vezetői koncepcióját, intézményi rendszere meghatározó elvét viszont mindenképp: „Az uralkodó az állam első szolgája – írta 1752-ben, az utókor számára készített két politikai testamentuma közül az elsőben. – Olyan jól megfizetik, hogy megőrizheti hivatali méltóságát. Cserébe azonban elvárják tőle, hogy hatékonyan munkálkodjon az állam jóléte érdekében.” Első kérdés ehhez, valójában milyen szereplők, társadalmi tényezők alkotják ténylegesen az államot, amelyet az uralkodó szolgál, s mivel szolgálja őket. Érdekes az is, miféle egyezség, amelynek révén az uralkodót „olyan jól megfizetik”, s kik kötik azt vele. Hasonló ez ahhoz, mint hogy a modern demokráciákban a kormányzat a nép szolgája – csak miként is működik ez a valóságban? Némi, eléggé el sem ítélnélő cinizmussal felvethető, hogy a modern demokráciákban a kormányzás művészetének és gyakorlatának egyik legfontosabb része, hogyan osztják el a közpénzeket a nyomásgyakorlásra képes külső és belső erők között, úgy, hogy maradékelven jusson annyi

a népnek is, hogy az nagyjából nyugton maradjon. A könyv alighanem leginkább mértékadó megállapításainak egyike, hogy „[a]kármiilyen névleges központi hatalom létezik is, a gyakorlatban az nem más, mint a dinamikus gazdasági, társadalmi és politikai kapcsolatok alkalmazkodó hálózata.”

A Nyugat korai iparosítása szintén intézményi előnyökről tanúskodott: „A Brit-szigeteken már jóval a gőzgép vagy a gyáripár beköszönte és elterjedése előtt megvolt a fogyasztói társadalom lehetősége. Ráadásul miután az ipari technológia már szinte mindenütt elérhetővé vált, a Nyugat és a többiek közötti különbség továbbra is fennmaradt, sőt egyre csak növekedett. A teljességgel egyforma, szériagyártásra tervezett fonó- és szövőgépek mellett az európai és észak-amerikai munkások továbbra is hatékonyabban dolgoztak, kapitalista munkáltatóik pedig gyorsabban halmozták a vagyonukat, mint keleti társaik. A közegészségügybe és a közoktatásba fektetett pénz jól hasznosult, ahol pedig ilyen nem volt, az emberek szegények maradtak. *Könyvem tehát ezekről a különbségekről fog szólni: arról, hogy miért léteztek ezek a különbségek, és miért számítottak olyan sokat.*”

Már nem maradt másra hely, csak – átugorva a különféle civilizációknak és az őket körülvéző történelemnek a fentebb idézett hat kulcstényező szerinti áttekintését és elemzését – a Végkövetkeztetésből meríteni legalább pár gondolatot.

A történelemről gondolkodó ember szükségszerűen érteni akarja, miből, miként következnek a civilizációk életciklusai, a felemelkedéstől az elenyészésig. Ferguson több erre vonatkozó elméletet is bemutat, majd így beszél: „A civilizációk, ahogy ebben a könyvemben is megkíséreltem bemutatni, erősen összetett rendszerek, igen nagy számú, aszimmetrikusan elrendezett, egymásra kölcsönösen ható összetevővel, így a felépítmény sokkal inkább hasonlít egy namíbiai természetvárhoz, mint egy egyiptomi piramishoz. *Valahol a rend és a rendetlenség között működnek – ’a káosz szélén’.* Ezek a rendszerek mintha egy ideig stabilan működnének, nyilvánvaló egyensúlyi helyzetben, ami a valóságban állandó igazodást jelent. Aztán elérkezik egy ’kritikus’ pillanat, amikor *egy enyhe zavar elindítja az átalakulási fázis-t, és a civilizáció elmozdul az üdvös egyensúlyból a válság felé* – egyetlen homokszem képes egy szemmel láthatóan stabil homokvárat bedönteni.”

„Nem árt megjegyezni, hogy a civilizációk összeomlásának többsége éppen annyira kapcsolatba hozható az államháztartási válságokkal, mint a háborúkkal. Az összes korábban tárgyalt összeomlást megelőzte a befolyó jövedelmek és a költségek közötti súlyos egyensúlyvesztés, és az államadósság visszafizetésének ellehetetlenülése.” – Történelmi példák sora következik, köztük a spanyolok, franciák, török birodalom, 20. századi Nagy-Britannia.

Enyhe zavar? „2001-től kezdődően, mindössze tíz év leforgása alatt, az USA közkézen lévő szövetségi adóssága megduplázódott.” És „[a] világ még azt várja, hogy az Egyesült Államok kivergődik szorult helyzetéből, és végül helyesen cselekszik, amikor az általában Churchillnek tulajdonított kifejezéssel élve, minden más lehetőség kimerül már.

Miért kellene akkor aggódni? Az ilyesfajta önelégültség meglepően hosszú ideig fennmaradhat – jóval azt követően is, hogy a statisztikai mutatók már jó ideje piroosan villog-

nak. Egy nap azonban egy látszólag átlagos rossz hír – talán az egyik besorolási ügynökség negatív jelentése – főcímmé válik az amúgy csöndes hírek ciklusában. Hirtelen nemcsak néhány szakértő aggódik majd az USA pénzügyi politikájának tarthatatlansága miatt, hanem a nagyközönség is, nem is szólva a külföldi befektetőkről. Ez a változás a lényegbevágó, ugyanis *egy összetett adaptív rendszer akkor kerül nagy bajba, ha az őt alkotó kritikus tömeg elveszti a hitét a rendszer életképességében*. Sem a nullás kamatarányok, sem a pénzügyi serkentők segítségével nem érhető el egy hosszan tartó fellendülés, ha az emberek az USA-ban és külföldön együttesen úgy döntenek, hogy az ilyesfajta intézkedések csak még magasabb inflációhoz vagy egyenesen fizetéseképtelenséghez vezetnek. Amerika mindössze azért jut némi levegőhöz, hogy megvan az az 'égbekiáltó előjoga', hogy a világ elsődleges rögzített valutáját nyomja. Ezt az előjogot azonban a kínai kormány egyre inkább támadja.

S mindehhez már csak egyetlen rövid kérdés, amelyre Ferguson igyekszik választ találni: *„Vajon a világ gravitációs központjának nyugatról keletre való átkerülése konfliktust is eredményez-e a jövőben?”* A válaszból: „Ha össze kellene foglalni Kína új, nagyszabású tervét, a legjobb, ha Mao szokása szerint felsoroljuk a 'négy több'-et: Több fogyasztás / Több import / Több külföldi befektetés / Több innováció. *A gazdasági stratégiai változtatás mindegyik esetben szép kis geopolitikai hozadékot ígér.*”

Dr. Osman Péter